

NOTE ASUPRA CONCEPTULUI DE EXIL LITERAR ÎN CULTURA EUROPEANĂ

Notes on the Concept of Literary Exile in European Culture

Dumitru Mircea BUDA¹

Abstract:

The author discusses the phenomenon of literary exile in the history of Europe, trying to achieve a systematic perspective by following the suggestions of Thomas Pavel, Paul Friedrich or John Neubauer regarding the specificity of European exile. The fundamental differences between the exiles of the 20th century and the previous waves of immigration are pointed out, as well as the metamorphoses of the tragic condition associated with exiled artists.

Keywords: literary exile, inner exile, creative experience, narrative of exile

Cuvântul „exil” provine, prin filiera latinescului *exsilium*, din grecescul *alasthai*, „a rătăci” și rezonează, fonetic și simbolic, cu arhetipul absolut al exilatului – Ulise (Odiseu) – rătăcitorul mitic - *aleetees*, cuvânt înrudit cu latinescul *ambulo*, cu evidentele lui descendente în româna modernă. Ca sens primar, cuvântul indică o ipoteză coercitivă, exprimând, la un prim nivel semantic, actul izgonirii subiectului din condiția și țărâmul său originare. Chiar Dicționarul Explicativ al Limbii Române reține sensul restrictiv al termenului, acela de: „*Pedeapsă aplicată în unele țări pentru delikte politice, constând în izgonirea unui cetățean din țara sau din localitatea în care trăiește; surghiun. Părăsirea, plecarea voluntară a cuiva din propria țară sau localitate, de obicei pentru a scăpa de o prigoană.*” Evident, explicația exclude contextualizarea modernă a exilului, în care izgonirea trece pe un plan secund iar conceptul capătă o puternică valență voluntară, devenind o condiție asumată de subiectul ei, un model destinal deopotrivă dramatic și eroic, al cărui grafic urmărește cu fidelitate patologia culturii și a societății occidentale în secolul XX. Paul Friedrich, profesor de antropologie și lingvistică la Yale, vorbește, într-un studiu publicat în volumul *Realms of Exile: Nomadism, Diasporas and Eastern European Voices*,² despre necesitatea unei definiții mai largi a termenului, afirmând că „*Exilatul este acela care, voluntar sau prin coerciție, este trasmutat, fizic sau mental ori în ambele moduri, în alte universuri de discurs, fie culturale, lingvistice sau – poate mai adesea – politice.*”³ Friedrich adaugă de îndată și dimensiunea interioară a exilului, fără de care definiția ar fi lipsită de o dimensiune fundamentală: „*În timp ce exilul stereotipic e impus și politic, sensul pe care îl atribuim fenomenului, așa cum e experimentat de către un refugiat din Solidarnost, de exemplu, poate fi îmbogățit cu, tot ca exemplu, exilul metaforic intern al poetei americane*

¹ Lecturer PhD., Petru Maior University, Târgu-Mureș

² Paul Friedrich, *Binarism versus Synthesis: Eastern European and Generic Exile*, în *Realms of Exile: Nomadism, Diasporas and Eastern European Voices*, Lexington Books, USA., 2002, p. 160

³ *Ibidem*.

*Emily Dickinson în odaia ei de la etajul al doilea (și care, întâmplător, a avut o influență atât de profundă și a fost atât de tradusă în țările Europei de Est încât aproape că a devenit o poetă Est-Europeană așa cum Shakespeare a devenit pe rând German și Rus)*⁴

Conceptul în sine se pare că a însoțit umanitatea, peren, de-a lungul istoriei sale – deși, în mod evident, i se conferă un semantism cu totul aparte în modernitate. Marile conflicte politice ale secolului XX produc o urgență fără precedent a ex-patrierii intelectualilor europeni, la o asemenea scală încât cazurile mai vechi ale unor gânditori de genul lui Ovidiu, Dante, Descartes, Poussin, Habbos sau Pierre Bayle, care își petrec existențele ca ex-patriați, unii dintre ei forțați la această opțiune din pricini politice ar putea părea cazuri izolate.

Unul din primele indicii ale proporțiilor fenomenului în secolul XX e refugiul intelectualilor germani după 1933. În numai cinci ani (1933-1938), un impresionant număr de intelectuali părăsesc Germania, inclusiv aproape jumătate din profesorii ei de științe sociale și drept.⁵

Diferența tulburătoare dintre exilele secolului XX și cele ale Europei premoderne e permeabilitatea granițelor din jurul spațiilor ce vor defini hărțile statelor moderne de mai târziu. Pe fondul acestei permeabilități e posibilă mobilitatea elitelor premoderne, care – de la războinici la preoți, artiști sau profesori – își schimbă neîncetat patronii. E o mobilitate aproape browniană – de la aceea a înțelepților ori a clericilor care se deplasau oriunde erau necesari – într-o lume în care latina era limba prin excelență universală a educației, iar limbile native ale ex-patriaților nu puteau reprezenta obstacole. E relevant cazul ordinului religios cu cel mai mare impact la nivelul educației, acela al Iezuiților, care este, totodată, și cel mai internațional dintre toate. Față de Europa premodernă, teritorialitatea excesivă a statelor naționale din secolele XIX și XX e într-o opoziție evidentă, ea fixând inevitabil elitele (fie că sunt militare, academice ori artistice) în matca robustă a națiunilor.

Criticul literar de origine română Thomas Pavel observă, într-un studiu apărut în volumul *Exile and Creativity: Signposts, Travelers, Backward Glances*⁶, faptul că puțini intelectuali premoderni sunt reținuți de istorie pentru decizia lor de a-și părăsi patria doar din rațiuni politice. Ovidiu, de pildă, e izgonit de Augustus ca pedeapsă pentru relația cu fiica împăratului. Dacă Dante și Hobbes au probleme de natură politică, iar Bayle părăsește Franța pentru a scăpa de persecuția religioasă, Descartes se retrage din Paris din mai multe rațiuni, dintre care, probabil cea mai puternică, e nevoia de solitudine. Poussin alege Roma pentru că, la mijlocul secolului XVII era, incontestabil, centrul lumii artistice europene. Deși căutările lui Dante pot fi comparate cu cele ale lui Thomas Mann și Czesław Miłosz, exilul lui Descartes în Olanda seamănă, mai degrabă, cu mutarea lui Rene Girard în America, în vreme ce decizia lui Poussin de a trăi în Roma amintește de preferința pentru Paris a lui Brâncuși sau Picasso.

⁴ Paul Friedrich, *op. cit.*, p. 160

⁵ Jeremy Noakes, *The Ivory Tower under Siege*, în *Journal of European Studies*, 23, p. 371-407

⁶ Thomas Pavel, *Exile as Romance and as Tragedy*, în *Exile and Creativity: Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*, Duke University Press, USA, 1998, p. 26

Thomas Pavel propune, încercând să clarifice noțiunea de *exil*, o serie de distincții necesare. „*Substanța noțiunii*, spune criticul, *e metaforică, tocmai de aceea exilul poate fi echivalat multor fenomene, mai ales sentimentului alienant al ființei umane – acela al neapartenenței structurale la lume*”⁷. Înțeles în sensul real, însă, „*exilul e o subcategorie a noțiunii mai generale de mobilitate a individului peste spații și limite geografice și politice. El implică ideea refugiului forțat (opusă celei a expatrierii voluntare) care se petrece, de regulă, din pricini politice sau religioase, mai adesea decât din acelea economice*”⁸. În ultimele secole, exilul are aproape exclusiv o formă individuală, fiind transformat în experiență solitară, deci, a subiectului (opunându-se astfel *diasporei* și emigrației colective), deși în condițiile unor contexte istorice mai primitive poate implica și un întreg popor – exilul evreilor la Babilon sau exilul crimean sub talinism. În aceste două cazuri din urmă, apare un element nou al conceptului, în corolarul aspectului impus, forțat, al ex-patrierii. Acela al „*speranței în virtualitatea întoarcerii în patria originară*”⁹, cum scrie Thomas Pavel, o speranță care nu le îngăduie exilaților să își piardă, definitiv, legătura psihologică și afectivă cu originea. Vorbim, deci, în semantica exilului, pe lângă natura coercitivă a mutării, pe lângă motivațiile de ordin religios sau politic, și despre această „*credință a exilatului în posibilitatea întoarcerii acasă*”¹⁰.

În definiția cea mai strictă, exilul e omologabil, deci, și pentru Thomas Pavel, unei coerciții impuse de către societate. Dacă în forma lui ostracizantă și de interdicție, acesta pur și simplu nu permite „*vinovaților*” să mai calce solul patriilor, deportarea îi mută forțat pe aceștia într-un anume spațiu determinat al exilului, desemnat, cum ar veni, de o autoritate, în conformitate cu anumite legi. Thomas Pavel recurge aici la exemplul lui Temistocle care, izgonit din Atena, merge în Persia, inamicul numărul unu al patriei lui originare. Dar și la acela al colonelului Dreyfus, pe care, mai vizionare din fire, după cum observă criticul, autoritățile franceze îl închid pe pe Insula Diavolului.

Și pentru Thomas Pavel termenul de *exil* își modulează semantica în epocile recente, el fiind „*aplicat acelor care-și părăsesc țara de baștină cu propriul consimțământ, ca o precauțiune față de amenințarea persecuției religioase sau politice – aceea politică incluzând aici, ca tipologie, persecuțiile totalitarismului în numele unei ideologii, rase sau clase sociale*.”¹¹

Prima mare narațiune ce explicitează tema exilului în istoria europeană e, după Thomas Pavel, o poveste antică etiopiană, a lui Eliodor, vorbind despre Haricleea, fiica regelui Etiopiei, luată de la părinții ei și crescută în Grecia. Ea trebuie să se întoarcă acasă, însoțită de preotul Calasiris și de iubitul ei Teogen, un tânăr grec descendent al lui Ahil Peleianul. Cei doi îndrăgostiți părăsesc orașele grecești în care au crescut și trec printr-un interminabil șir de dezastre. Fatalmente, aventura îi duce de-a lungul Egiptului către paradisul pământean al Etiopiei, unde li se îngăduie căsătoria după ce sunt unși preoți ai zeului soare. Călătoria lor în exil e, observă criticul, „*o imagine simbolică a sufletului pentru neoplatonienii care, după ce cad din Paradisul Creatorului lor, se străduiesc să se întoarcă în acesta*”. Iar

⁷ *Ibidem*

⁸ *Idem.*, p. 27

⁹ Thomas Pavel, *art. cit.*, p.26

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ *Ibidem*

„adevărată patrie a tânărului cuplu nu e niciun oraș ori regat lumesc, ci veșnica ordine divină, simbolizată în poveste de Etiopia.”¹²

Tema copilului exilat care, după o serie de chinuri, se întoarce acasă ca un erou e recurentă în literatura eroic-romantică franceză a secolului XVII. Conotațiile ei originare sunt mai puțin puternice decât acelea ale poveștii antice grecești, deși astfel de conotații nu lipsesc totalmente, din moment ce marile fapte ale protagoniștilor, în timpul exilului, lucrează ca niște teste inițiatice.¹³

Căutând semnele temei exilului în tragedii, Thomas Pavel constată că, spre deosebire de vechile scheme narrative eroice, acestea privesc exilul cu răceală. Motivul e acela că sunt structurate pe căderea și decăderea celui puternic, exilul neintrând astfel în sfera lor tipică de interes. Dar aceasta nu împiedică o populație vastă de monarhi exilați să bântuie prin tragediile grecești, franceze sau britanice. De regulă, poveștile lor sunt însă înțelese în legătură cu alte calamități ce se abat, implacabil, asupra conducătorilor lumii: pierderea vieții și a harului, uzurparea puterii, captivitatea, incestul și, în tragediile franceze, iubirea nereciproacă. În tragedia clasică franceză, pe de altă parte, detronarea e de regulă gândită în contextul legitimității monarhiei. *Cosroes* al lui Jean Rotrou, *Heraclius*-ul lui Corneille sau *Athalie* al lui Racine insistă, toate, obsesiv aproape, asupra naturii demonice a tiranilor și îi definesc ca pe niște conducători nelegitimi¹⁴. Marile eforturi, implicând nu doar o schimbare de conducător, ci și pe aceea sistemului politic ca o totalitate, sunt mult mai puțin frecvente. Cu toate acestea, observă Thomas Pavel, „ca niște cititori avizi ai lui Plutarh și Livy – dramaturgii secolului XVII era absolut familiarizați convulsilor politice din republica Romană.”¹⁵

Așa se explică de ce Corneille, care cunoștea prin intermediul lui Plutarh viețile lui Pompei și Sertorius, l-a utilizat pe cel dintâi în *La Mort de Pompee* (1643) unde, învins de Iulius Cezar, acesta caută adăpost în Egipt, al cărui rege, Ptolomeu, îi datorează, indirect, propriul tron. Numai că, sfătuit de preoți, Ptolomeu ordonă asasinarea lui Pompei atunci când ilustrul refugiat e pe cale să ajungă în Egipt. Or, tragedia pune astfel în evidență blestemul exilului, „modul în care acesta e atât de eficace încât refugiatul e răpus, de regulă, înainte de a ajunge pe scenă.”¹⁶ Desigur, accentul esențial al piesei nu cade pe exilul lui Pompei ci pe înfrângerea acestuia. A fi învins e o crimă pentru care Pompei ar putea da vina doar pe destin, după cum comentează Photin, preotul cinic ce sugerase crimă.

Aproape douăzeci de ani mai târziu, în unica tragedie cornelliană inspirată din războiul civil roman, exilul revine în atenție. *Fronde* (1648-1652) era încă un eveniment de actualitate, iar istoricii literari descoperă cu ușurință aluzii la aceasta în *Sertorius* (1662)¹⁷.

¹² Thomas Pavel, *art. cit.*, p. 29

¹³ v. Vladimir Propp, *Les Racines historique du conte merveilleux*, Gallimard, Paris, 1983, Mircea Eliade, *Litterature orale*, în *Histoire des litteratures*, Gallimard, Paris, 1955, p. 3-26

¹⁴ Michel Prigent, *Le Hero et L'Etat dans la tragedie de Pierre Corneille*, Presses Universitaires de France, Paris, 1986, Apud Thomas Pavel, *Exile as Romance and as Tragedy*, în *Exile and Creativity: Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*, Duke University Press, USA, 1998, p. 32

¹⁵ Thomas Pavel, *art. cit.*, p. 32

¹⁶ *Ibidem*

¹⁷ Georges Couton, *Corneille et la Fronde*, Clermont-Ferrand, France:Bussac, 1951

Clasicii francezi credeau că plasarea unui eveniment contemporan pe fundalul narațiunii istorice grecești sau latine implica aprofundare, dacă nu chiar universalitatea, moralei deduse din ambele epoci. E cazul lui *Sertorius*, după Thomas Pavel, din moment ce puține reprezentări literare ale exilului politic subliniază mai vivid forma și pericolele acestuia.

Pentru a putea deschide perspectiva asupra sensurilor exilului în literatură, e necesară o pluralizare a focalizărilor, de la o unică țară de origine și o singură comunitate lingvistică la un teritoriu de națiuni, cu un profil politic și sociologic comun. Șansele de a fi credibile, în aceste condiții, a unor generalizări, cresc considerabil. John Neubauer deplânge chiar lipsa unui cadru comparatist de studiu al fenomenului exilului literar, singurul capabil să releve „*posibilitățile analogiilor și alternativelor*”¹⁸, transgresând limitele naționale, socio-politice stricte ale conceptului. De aici - oportunitatea unei discuții la nivel regional asupra exilului din Estul Europei.

O posibilă regiune transnațională revelatoare pentru analiza exilului și a literaturii acestuia ar putea fi aceea a Poloniei, Republicii Cehe, Ungariei, României, Croației și a Serbiei, incluzând și alte țări care au creat, în literatura exilului, conceptualizări problematice de aceeași natură. Neubauer observă cum revoluția rusă din 1917, pentru Estul european, respectiv Germania lui Hitler, în Vest, au forțat deopotrivă exiluri masive, deși scala și problematica acestor mutații e radical diferită de scopul analizei propriu-zise. Expatrierile din țările Baltice și din Balcani au implicat grupuri restrânse, iar tiparele lor au fost semnificativ diferite: în țările Baltice – amenințarea și ocupația nazistă propriu-zisă a produs un refugiu masiv înspre Est, dar numai un exod neglijabil peste granițele Uniunii Sovietice, în vreme ce reocupare de către Uniunea Sovietică a teritoriilor lor a determinat exoduri mici dar semnificative, în majoritate orientate spre Suedia. Și în Balcani, arată Neubauer, istoria a determinat de asemenea diferențe. Sunt greu de delimitat grupuri semnificative de exilați din Albania sau din alte țări ale ex-Iugoslaviei. Bulgaria reprezintă excepția notabilă, dar numai o excepție, totuși.

Denumirea și ideea acestei zone de studiu transnațional al exilului provine din studiile lui Marcel Cornis-Pope și John Neubauer¹⁹, care au plasat-o între sintagma (de Război rece) – *Europa de Est* și aceea (mai ambiguă și implicând includerea Germaniei și a Austriei), de *Europa Centrală*, rezultând sintagma de *Europa Central-Estică*. O anume analogie la nivelul motivațiilor exilului din aceste țări central-est-europene e imediat identificabilă, printr-o simplă privire rezumativă asupra istoriei ultimelor două secole. Niciuna din aceste țări nu era complet independentă în secolul XIX, arată Neubauer, iar în procesul de renaștere națională fiecare din ele a trecut printr-o luptă de proporții împotriva uneia din puterile hegemonice care au forțat scriitorii la expatriere. Opresorii au fost, în primă instanță, puterile din Est și Vest (Rusia, Prusia, Austria), pentru ca, la un

Georges Couton, *Notice to Sertorius*, în Corneille, *Oeuvres complètes*, 3, Gallimard, Paris, 1987, p. 1444-1450, Apud. Thomas Pavel, *Art. cit.*, p. 33

¹⁸ *Ibidem*

¹⁹ John Neubauer, *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, edited by Marcel Cornis-Pope, John Neubauer, John Benhamin BV Publishing Co, USA-Netherlands, 2006

nivel inferior, și națiunile care s-au luptat instinctiv pentru eliberare națională să devină, la rândul lor, opresive cu populațiile lor minoritare etnic. Neubauer dă aici exemplul Ungariei, mai ales după ce aceasta a devenit membrul cel tânăr al dublei monarhii.

Schimbarea paradigmei exilului intervine însă, radical, până la inversiune, odată cu prăbușirea Austro-Ungariei, în debutul primului război mondial, când Ungaria își pierde două treimi din teritoriul pe care îl avea și un număr de state – Polonia, Cehoslovacia, România Mare, Regatul Serbiei, Croația și Slovenia – reînfloresc. Această nouă constelație și retragerea granițelor au generat un fenomen european fără precedent: milioane de refugiați, ca și persoane extrădate și deportate, pentru a crea populații naționale omogene.

Al doilea război mondial generează însă criza umanitară de cele mai mari proporții: la sfârșitul lui, arată Neubauer, milioane de prizonieri eliberați din lagărele de concentrare, refugiați și expatriați din părțile estice ale Europei rătăceau în tabere de refugiați, în vreme ce aliații occidentali au izbutit să-și repatrieze mai mult de cinci din cele șapte milioane de expatriați până în septembrie 1945, situația s-a înrăutățit în partea de Est, datorită redesenării granițelor care a dus la expulzarea voluntară a celor deveniți nedoriți în propria patrie. După care a urmat dictatura roșie a comunismului, din care exilul a înregistrat din nou afluențe considerabile. De acum, problema exilului devine aceea a migrației de la dictatură la democrație, deci, în geopolitica nouă a continentului, de la Est la Vest.

Problema majoră a scriitorilor în exil rămâne aceea a publicului. A avea public de limbă maternă e o necesitate existențială pentru majoritatea scriitorilor. Emigranții și expatriații din Europa Centrală și de Est ar fi putut, ca regulă, să rămână în atenția publicului lor de origine. Ceea ce s-a și petrecut, până la un punct. Anume până când au devenit critici față de regimurile politice totalitare care le conduceau, acum, destinele patriei pierdute. Oricum, observă Neubauer, „*cărțile scrise în limbile lor native erau aproape imposibil de introdus, înapoi, în spațiul lor lingvistic – practica introducerii ilicite de cărți din exil a fost totuși posibil, începând din 1960, mai ales în Polonia și, în grad mai redus, în Cehoslovacia*”²⁰ și, am adăuga, în România.

Opțiunile o dată alese și destinele intrând pe o direcție, pe un sens de coerență pentru expatriații din spațiile Est europene înghițite de comunism, o dată cu reimpunerea democrațiilor în aceste țări de origine, începând deci cu momentul 1990, apare iminența și întreaga problematică socio-culturală a reîntoarcerii exilului în patriile de origine. Supraviețuitorii unei des-țărări de jumătate de secol, aproape, din 1945 până la finele lui 1989, cel puțin, au acum și opțiunea restabilirii legăturilor cu țara natală și chiar a revenirii în ea. Numai că lucrurile sunt mult mai complicate decât par. Apare ceea ce John Neubauer numește fenomenul de „clash” cultural între exilații întorși și cei din țară, cei care susțin că și-au trăit, la rândul lor, un „exil interior”, ca o stază protectoare în timpul regimurilor totalitare.

Extrem de utilizat, în contextele revizitării literaturii din timpul totalitarismului, termenul de *exil interior* merită o scurtă investigație istorică și semantică. El intră în uz în anii 30 ai secolului XX, fiind folosit atât de refugiații din calea fascismului cât și de către

²⁰ John Neubauer, *op. cit.*, p. 17

aceia rămași acasă. Are, deci, de la bun început, o natură ambiguă, echivocă. El e legat, în epocă, de nume precum Klaus Mann, Paul Tilich, Thomas Mann și alți exilați care atestă existența unei rezistențe interne față de Hitler și devin solidari în aceasta

Urmărindu-i istoria, John Neubauer observă cum conceptul se schimbă semnificativ în timpul războiului și după acesta. Spre dezamăgirea lui Thomas Mann, mulți scriitori germani rămași în patria de origine încep să glorifice imigrația interioară. În expresia lui Frank Thiess, imigrația interioară reprezenta o comunitate de intelectuali care rămăseseră loiali Germaniei dar nu o abandonaseră și preferau retragerea în interioritatea observației exterioare, de la adăpostul unui exil geografic. Dar aceasta nu însemna că ei nu împărtășeau suferința țării lor, cu toată sinceritatea.

Un caz ce îi atrage atenția lui Neubauer e acela al lui Gottfried Benn, poet de mare influență, autorul afirmației tulburătoare conform căreia a deveni ofițer al Wehrmacht-ului era „o formă aristocratică de emigrație”. E motivul pentru care Thomas Mann ajunge la vehementa lui denigrare a „exilului interior” și la negarea existenței reale a acestuia. Poziție pe care proza parabolică a scriitorului german o va încifra, de altfel, în cele mai faimoase romane ale acestuia.

Polemica Frank Thiess – Thomas Mann a continuat și în deceniile următoare, când scriitorii și istoricii germani au ajuns să susțină valorile literaturii exilice și de acasă. Conservatorii tindeau să supraliciteze literatura scrisă sub Hitler în Germania, în vreme ce exilații și criticii de stânga au ajuns să privească „exilul interior” ca o formă lipsită de sens etic a sustragerii din responsabilitate. La o conferință pe tema exilului interior, ținută la Universitatea din Wisconsin, Reinhold Grimm creionează o imagine istorică a exilului interior în emergența sa de concept, dar, în examinarea subsecventă a opoziției cu Hitler, Grimm continuă să confunde imigrația interioară cu disidența și, încă o dată obscurizează sensul acesteia.

Ce implicații conferă, așadar, acest prim sens utilizat de germani, „exilului interior”, astfel încât el e împrumutat apoi, prin uz, altor spații și contexte legate de totalitarism și de relația individului cu acesta? Deși era menit să denumească un fenomen din Germania nazistă, e evident că el comportă numeroase alte sensuri în alte contexte, în special din moment ce „*nu e întotdeauna limpede dacă noul sens al termenului e o variantă „nomadă” a sensului original german*”²¹. O evaluare comparativă demonstrează, în orice caz, că acest termen - care conotează de regulă pozitiv - avea un sens decisiv negativ pentru scriitorii, criticii sau cercetătorii germani întorși din exil. Așa cum numeroși francezi susțineau după război că participaseră la mișcarea de rezistență, mulți scriitori germani rămași în patrie și-au construit o imagine de sine via „exilul interior” care cosmetiza realitatea dezonorantă a frecvenței lor atitudini admirative față de regimul nazist. Luând în considerare aspectul terminologic, și nu neapărat pe acela istoric al „exilului interior”, pentru Neubauer devine limpede că Grimm nu urmărește, în discuția sa istorică, să creeze un spațiu conceptual acestei sintagme. Disidența și exilul interior se suprapun parțial, dar în mod cert ele nu

²¹ John Neubauer, *op. cit.*, p. 18

sunt sinonime. Iar discuția poate fi cât se poate de punctuală, chiar dacă implicit antrenează numeroase orgolii rănite.

Neubauer se întreabă, așadar, dacă „*A devenit, oare, poetul polonez Stanislaw Baranczak, în mod automat, mai degrabă exilat interior, cum pretinde el însuși, decât un disident când a fost redus la tăcere?*”²². Confruntându-se cu cenzura, disidenții încearcă să-și asume un spațiu public de opoziție al vocii și al activității, în vreme ce scriitorii aflați în exil interior tind să se retragă din politică și chiar din realitate. Ei sunt fie reduși la tăcere, fie tac din proprie inițiativă, iar scrierilor lor sfârșesc în sertar, și nu la o editură (oficială, de samizdat ori străină). Și, totuși, scriitorii și specialiștii continuă să confunde disidența cu „exilul interior”.

Criticul mai propune aici un exemplu, cel al lui Ferenc Fejto, care numește prohibiția de a fi publicat a lui Milovan Dilas și numeroasele lui întemnițări cu sintagma „*belso emigracio*”, deși Dilas și-a publicat scrierile în străinătate, și a fost mai degrabă un disident activ decât o voce tăcută, chiar dacă autoritățile au încercat să-l reducă la tăcere. Încă și mai complicat e cazul scriitorul maghiar, laureat al Premiului Nobel, Imre Kertesz, având și el dificultăți să publice în deceniile imediat următoare celui de-al doilea război mondial, simțindu-se izolat de scena culturală maghiară. Implicit, Kertesz susține că ar fi fost „*de facto în exil interior*”. N-a tăcut total, nici n-a fost complet ignorat, dar pentru o lungă perioadă de timp nici n-a fost receptat corespunzător valorii operei sale. Și totuși, observă Neubauer, Kertesz nu poate fi corect încadrat nici ca disident iar o parte a izolării lui rezultă exact din acest refuz de a se înrola în disidență, așa cum au făcut-o Gyorgy Konrad sau Istvan Eorsi.

Dacă am efectua o diviziune a istoriei contemporane a fenomenului, s-ar putea afirma că exilul european al secolului XX începe, de fapt, abia după primul război mondial. Din punctul de vedere al exilului, mai ales, e un argument suficient pentru a-l numi, așa cum face John Neubauer, „*secolul scurt*”²³. E evident, credem, că exilul din acești aproximativ 80 de ani a fost, în spațiul european, infinit mai dureros și de o certă anvergură față decât acela din secolele anterioare. Exilul de secol XIX păleşte considerabil în comparație cu efectele traumatice din conștiința celor abia eliberați din persecuția Holocaustului sau a Gulagului.

Aceasta nu înseamnă că nu pot fi distinse, în secolul XX, diferențe la nivelul experienței exilului. Dincolo de ele, însă, e o mare identitate a substanței acesteia, în sensul că atât fascismul cât și comunismul au produs forme de suferință și exil interconectate, omologabile. E motivul pentru care Neubauer crede că „*Cele două totalitarisme care au flagelat secolul trebuie privite în lumina reciprocă, și în oglinzile reciproce, nu neapărat pentru că au fost identice în esență sau forme de manifestare, ci pentru că înțelegerea validă a unuia implică inevitabil cunoașterea contextului celuilalt*”²⁴.

Referindu-se la antologia celebră realizată de Eva Behring – *Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropaischer Exilliteraturen (1945-1989) / Concepte de bază și autori din literaturile exilelor Est-Central Europene*, Neubauer observă că, deși e excelent documentată,

²² John Neubauer, *op. cit.*, p. 18

²³ John Neubauer, *op. cit.*, p. 19

²⁴ *Idem*, p. 20

aceasta ratează oportunitatea unei astfel de iluminări mutuale, focalizându-se exclusiv pe exilurile postbelice din regimurile comuniste. Paradoxul e că scriitorii care se refugiau de sub totalitarismul stalinist se așezau, deseori, în comunități cu rețele sociale de imigranți care erau construite atât din cei care fugiseră de fascism cât și din aceia care îl susținuseră într-o formă sau alta.

E și cazul, inutil să mai adăugăm, exilului românesc din timpul comunismului și, implicit, al soților Ierunca. Acești exilați împărtășesc experiența amară a exilului dar nu pot, sub nicio formă, șterge diferențele asupra viziunilor lor și a ideologiilor de grup. Mai exact, chiar dacă riscant de simplificator: refugiații din calea nazismului sunt predominant evrei sau intelectuali de stânga, în vreme ce aceia care fug din calea comunismului sunt militanți anti-comuniști (cazul familie Ierunca), comuniști reformați (cazul exilaților post-1956 din Ungaria sau a celor post-1968 din Cehoslovacia), profund deziluzionați de trădarea idealurilor lor politice.

Tocmai aceste diferențe, dintre condițiile exilaților proveniți din fostul spațiu de dominație al nazismului și aceia care provin din regimurile comuniste, mandatează un asemenea studiu în complementaritate. Relația dintre primul val de imigranți – proveniți din nazism și al doilea – anti-comuniștii - nu urmează pur și simplu logica cronologiei, ci arată cum fenomenul ulterior a fost condiționat, în fond, de primul. La un nivel mai teoretic, zice Neubauer, prin niște meta-reflecții ce încearcă să sistematizeze percepția exilului, pot fi trase concluzii din ambele experiențe, ca și din acelea cazurilor mai recente de exil European sau global, expatrieri, refugii sau cereri de azil politic.

Teoriile moderne ale exilului încep să fie sistematice odată cu opera Hannei Arendt, cu Theodor Adorno și cu alți exilați fugiți din calea naziștilor. Unii autori contemporani, ca filosoful italian Giorgio Agamben, își stabilesc punctele de plecare în ideile Hannei Arendt. Nici gândirea politică a Monicăi Lovinescu nu precedează diferit, pentru ea contând și nuanțele produse de un Alain Besancon, de pildă.

Alți cercetători, ca palestino-americanul Edward Said și adepții post-colonialismului, aleg să pornească de la reflecția asupra exilului forțat din Europa. Cea mai importantă pentru delimitarea, oricât de aproximativă, a exilului european din care fac parte Monica Lovinescu și Virgil Ierunca ni se pare, și ca aplicabilitate, perspectiva pe linia Arendt- Adorno– Agamben.

Dar perspectiva aceasta nu poate fi coerentă fără o reconsiderare din unghiul experiențelor de exil produse de comunism și de modurile noi de comunicare, de emergența unui univers informațional, începând cu revoluția mediatică din deceniul 6 al secolului XX. Dacă exilul din calea nazismului e esențial pentru a evalua antecedenta exilului din comunism, acesta din urmă îl poate așeza pe primul în lumina comprehensivă, retrospectivă, a propriei experiențe, reevaluând scrierile Hannei Arendt sau pe ale lui Adorno.